

узроўні дазваляе адлюстраваць значны часавы ахоп гісторыі роду. Як творчы прыём актуалізуецца стылізацыя формы сагі, мемуараў, старажытных тэкстаў.

Свядомая ўстаноўка на мастацкую эксперыментальнасць вядзе да наватарскага спалучэння розных тэм у нетыповых узаемасувязях. Сінтэз прыгодніцкага, дэтэктыўнага, гістарычнага, сацыяльнага зместу выяўляе філасофскую заглыбленасць, іншасказальнае пісьмо раскрывае маральна-этычныя пошукі, павышаецца ідэйная значнасць асобы аўтара. Пісьменнікі выпрацоўваюць адметныя творчыя стратэгіі ўзаемадзеяння з чытачом, якому надаецца роля актыўнага сатворцы. Займальная форма ўвасаблення раскрывае складаную аналітычную праблематыку, у выніку праз мастацкую правакацыю і гульню з чытачом агучваюцца рытарычныя пытанні, рэпрэзентуецца творчая ўстаноўка на дыялог, апеляцыя да ўдумлівай развагі. У мастацкім тэксце адлюстроўваецца псіхалагічны партрэт чытача, тыповага інфармацыйнага спажыўца, для якога з'яўляецца актуальным засваенне класічных гуманістычных каштоўнасцяў.

А. А. Носік (Беларусь)

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫЯ ВАРЫАНТЫ ЭМОЦЫІ АГІДЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

Да ліку самых важных паняццяў культуры адносіцца паняцце душы. Многія даследчыкі філасофіі і псіхалогіі народаў адзначаюць, што душа народа, яго мудрасць і веды заключаны менавіта ў мове. У ёй жа захоўваюцца розум, пачуцці, памяць, эмоцыі – усё, што перажывае народ на працягу сваёй гісторыі.

Сукупнасць псіхічных якасцей, сфарміраваных пад уплывам прыродна-геаграфічных, сацыякультурных, этнагенічных умоў склалі пэўны тып нацыянальнага характару беларусаў. Асноўнымі яго арыбутамі прынята лічыць стрыманасць, устойлівасць, пазбаўленасць крайнасцей у праўленні пачуццяў.

Вылучэнне лексічнай парадыгмы, якая раскрывае тую ці іншую эмоцыю ў яе зыходнай (інгерэнтнай) і канататыўнай (адгерэнтнай) разнавіднасцях, патрабуе дэталёвага знаёмства з моўнай карцінай свету даследуемага этнасу (моўнай супольнасці). У працэсе свайго гістарычнага развіцця супольнасць выпрацоўвае вызначаны набор каштоўнасцей, перакананняў, умоўных сімвалаў, якія трактуюцца як сродкі ідэнтыфікацыі супольнасці. Яны ж і аказваюць першачарговы ўплыў на працэс намінацыі і стварэнне моўнай карціны свету нацыі (супольнасці). Матывацыйным сродкам пры намінацыі, напрыклад, эмацыійных рэагаванняў найперш выступае своеасаблівая рэальнасць, звязаная з самім іх існаваннем, з ментальнасцю, з калектыўнымі паводзінамі.

Як вядома, вывучэннем эмацыійнай сферы займаюцца псіхалогія, псіхалінгвістыка і лінгвістыка. Эмацыійныя працэсы, згодна з тэорыяй дыферэнцыйных эмоцый (Ізард, Томкінс), з'яўляюцца адной з шасці сістэм арганізацыі асобы (гамеастатычная, эмацыійная, перцэптыўная, кагнітыўная, маторная і сістэма пабуджэнняў). Кожная з іх дзейнічае ў адпаведнасці з характэрнай арганізацыяй і валодае ў пэўнай ступені аўтаномнасцю, аднак яны ўсе непазбежна ўступаюць паміж сабой ва ўзаемасувязь і ў пэўнай меры аказваюць уплыў адна на адну. Спецыфіка выражэння эмоцый з'яўляецца вынікам індывідуальнасці паводзін чалавека, што, у сваю чаргу, і абумоўлена дзейнасцю ўсіх названых сістэм.

Грунтоўнае даследаванне псіхалогіі народаў яшчэ ў пачатку ХХ ст. было праведзена нямецкім псіхалагам Вільгельмам Максам Вунтам. У сваіх даследаваннях ён абавіраўся на культурна-гістарычны метады, у аснову якога

закладзена палажэнне, што «індыўдуальная свядомасць пры пасрэдніцстве мовы, рэлігіі, жыццёвых звычак і звычайў звязваецца з жыццём народа ў цэлым [...]». Усе духоўныя з’явы ўцягнуты ў той паток гістарычнай эвалюцыі, у якім мінулае, хоць і ўтрымлівае ў сабе асновы развіцця законаў, прыдатных для будучыні, аднак гэтыя законы ніколі не могуць быць у вычарпальнай меры прадвызначаны мінулым» [1, с. 26]. Сярод вызначальных паказчыкаў развіцця нацыі ён указвае мову, міфы і звычаі, называючы іх «прадуктамі духу народа» [1, с. 33]. Напрыклад, строй мовы, з’яўляючыся прадуктам духу народа, дазваляе пранікнуць у заканамернасці індыўдуальнага мыслення. Мова дае духоўнаму зместу жыцця тую знешнюю форму, якая робіць яе усеагульным здабыткам. Мова не толькі служыць дапаможным сродкам для аб’яднання духоўных сіл індывідаў, але прымае звыш таго жывы ўдзел у змесце, які знаходзіць сабе выражэнне ў маўленні». Такім чынам, мова выступае не фрагментам духу народа, як міфы і звычаі, а самім духам народа [1, с. 39].

Механізм узнікнення агіды як эмоцыі, як ні дзіўна, з’яўляецца трансфармацыйнай пэўнага фізіялагічнага механізму, які ўзнікае ў адказ на раздражняльныя стымулы навакольнага асяроддзя. Так, К. Ізард піша, што «адмова ад ежы на падставе смакавых адчуванняў – гэта найпрасцейшы і найбольш ранні прыклад эмоцыі агіды. Зольнасць прасцейшых вірусаў <адхінуцца> ад небяспечнага стымулу, магчыма, з’яўляецца прататыпам рэакцыі агіды, якую можна назіраць у чалавека, што каштуе нясмачную ежу [...]». З узростам чалавек навучацца зведваць агіду да пэўных аб’ектаў, пах і смак якіх яму незнаёмы і якія, магчыма, не маюць ніякіх адносін да ежы. Напрыклад, у яго можа выклікаць агіду бруднае адзенне або брыдкаслоўе, а часам у яго можа ўзнікнуць агіда да якога-небудзь чалавека ці нават да самога сябе» [3, с. 8].

Комплекснае даследаванне працэсу намінацыі эмацыйных рэагаванняў прадугледжвае ўлік крыніцы і мэты матывацыі, агульнай аксіялагічнай арыентацыі зместу, а таксама асноўнай актуалізаванай семы [5].

Правадзненне класіфікацыі найменняў эмоцыі агіды ў беларускай мове па прынцыпе лексіка-семантычных палёў прадугледжвае вылучэнне ядра і перыферыі. Так, напрыклад, найбольш блізкія да стылістычна нейтральных намінацыі эмоцый прадстаўлены агульнаўжывальнай лексікай, якая ўтрымлівае катэгарыяльную ядро. Яны складаюць ядро поля. Бліжэйшыя перыферыі змяшчае намінацыйныя адзінкі з дадатковымі сэнсамі, якія адлюстроўваюць разнастайныя разнавіднасці дыферэнцыяльна-эмацыйных сем. Самай шматлікай па колькасці выступае далейшая перыферыя, прадстаўленая канататыўна-эмацыйнай лексікай, прызначанай «уздзеінічаць на рэцыпіента эматывуна, з суб’ектыўных пазіцый – перадаць асабістае меркаванне аўтара выказвання, узмацняючы ацэнку ацэнкай некаторых «падрабязнасцей» у самім азначаемым» [6, с. 32]. Дадатковыя сэнсы, матываваныя нашымі ведамі (уяўленнямі) аб навакольным свеце, слова набывае ў тым выпадку, калі адбываецца ўзрастанне сілы праяўлення эмоцыі, а разам з тым назіраецца больш поўная эксплікацыя яе ўнутранай формы.

Важнейшым з элементаў іерархічнай арганізацыі поля з’яўляецца лексіка-семантычная група (ЛСГ) – група слоў адной часціны мовы, аб’яднаных адным словам – ідэнтыфікатарам або ўстойлівым словазлучэннем, значэнне якога цалкам уваходзіць у значэнне астатніх слоў групы і якое можа замяняць астатнія словы ў некаторых кантэкстах.

У якасці сродкаў першаснай намінацыі выступаюць адзінкі ўсіх самастойных часцін мовы. Лексіка-семантычнае поле агіды складаецца з розных ЛСГ (назоўнікаў, дзеясловаў, прыметнікаў (дзеяпрыметнікаў), прыслоўяў). У межах ЛСГ лексіка размяшчаецца па прынцыпе ЛСП: «ядро – перыферыя». Ядром ЛСП агіды выступаюць лексемы, якія выражаюць катэгарыяльныя

значэнне дадзенай эмоцыі, служаць для дакладнай перадачы гэтага значэння і найбольш ужывальныя моўныя сродкі ў разглядаемых адносінах. Таму цэнтр поля складае катэгарыяльная эмацыйная лексіка з сямей 'агіда': *агіда, агідлівасць, агіднасць; агідны, агідлівы; апрацівець*. Аднак большасць намінацый для выяўлення эмоцыі агіды заснавана на метафарызацыі. Спробы іх семантычнага аналізу паказваюць, што назвы ўнутраных станаў чалавека больш дакладна перадаюцца лексічнымі адзінкамі, утворанымі на аснове прыпадабнення да цялесных або фізічных працэсаў. У гэтых адносінах слухным бачыцца наступнае разважанне Ю. Д. Апраэяна: «На падставе падабенства сімптоматыкі пэўных фізіялагічных і эмацыйных станаў мяркуецца ўвесці ў тлумачэнне абазначэнняў эмоцый кампанент 'душа чалавека адчувае нешта падобнае да таго, што адчувае яго цела, калі чалавек знаходзіцца ў такім фізічным стане', і фармулююцца тлумачэнні для чатырох эмоцый, заснаваных на гэтым прыпадабненні (адпаведна, *страх – холад, жарсць – жар, жаль – боль, агіда – непрыемны смак*)» [2, с. 64]. Такое тлумачэнне даецца ўведзенаму ім жа паняццю 'цялесная метафара станаў душы', якое актывізуецца ва ўнутранай форме абазначэнняў эмоцый, фразеалогіі і сінхроннай полісеміі 'фізічнае дзеянне/стан – душэўны стан' [2, с. 64]. Менавіта гэтае супастаўленне бачыцца самым дарэчным пры метафарызацыі найменняў эмоцый.

Ядром ЛСГ дзясловаў, аб'яднаных катэгарыяльным значэннем 'перажываць, адчуваць агіду', бачацца адзінкі з наступнымі кампанентамі семантыкі: стаць агідным: *апрацівець*; дэманстрацыя агіды праз выкарыстанне кінесікі: *абсмейваць, здрыгануцца, моршчыцца (зморшчыцца), працівіцца, скрывіцца*; вербальны пасыл: *праклінаць, кпіць*; нервовае ўзбуджэнне: *нервавацца (разнервавацца), раздражніцца*. Другаснае значэнне базіруецца на далейузгаданых суадносінах: непрыемны смак: *агоркнуць, ачамярэць* 'стаць горкім, як чэмер; надакучыць, абрыдзець'; змена стану здароўя чалавека: *нудзіць*; рэакцыя на нешта, што мае надта непрыемны пах або знешні выгляд: *брыдзіцца, гадзіцца, гідзіцца, напляваць*; рысы, характэрныя для жывёльнага свету: *адбрыквацца, набычыцца, расфыркацца*; гукаперайманне: *сыкаць, шыкаць, шыпець*; змена фізічных уласцівасцей (станаў) прадметаў ці рэчываў: *агрубець, адзеравянець, акамянець, ледзянець, счарсцвець*; знешні выгляд: *забрудзіць*; тактыльныя адчуванні: *калоць* 'рабіць каму-н. з'едлівыя колкія заўвагі; папракаць каго-н.' У гутарковай мове могуць ужывацца лексемы *апатылець, апаганіцца, апаганіць, выгрызці (пячонкі), ххіднічаць*. Актualны змест гэтых найменняў складаецца з групы сэнсаў, якія выступаюць для рэалізацыі лексічнага значэння ў канкрэтнай камунікатыўнай сітуацыі [4, с. 36–40].

У якасці ядра ЛСГ назоўнікаў, якія рэпрэзентуюць эмоцыю агіды ў першасным значэнні, выступаюць наступныя лексемы: *агіда, агідлівасць, агіднасць, няміласць*. Параўнальна больш шматлікай выступае частка назоўнікаў, што называюць эмоцыі агіды шляхам другаснай намінацыі. Сярод іх можна вылучыць наступныя аналогіі: тое, што мае дачыненне да смецця, адкідаў: *бруд, мярзота*; насякомья-паразіты, якія смокчуць кроў: *гнул, гнюс, бруд*; фізічны стан перад ірвотай: *нудота, моташнасць*; змена фізічных уласцівасцей (станаў) прадметаў ці рэчываў: *агрубенне, адзеравяненне, акамяненне*; хімічныя ўласцівасці, уздзеянні: *едкасць*. Пэўную колькасць прыкладаў складаюць назоўнікі, якія ўжываюцца з адценнем прастамоўнасці, грубасці, аднак не з'яўляюцца дыялектнымі, а ўключаны ў слоўнік агульнаўжывальнай лексікі: *апаганванне, брыда, брыдасць, брыдота, мярзота, ххіднасць*.

Лексіка-семантычнае поле агіды прадстаўлена і ЛСГ прыметнікаў, сярод якіх таксама вылучаюцца элементы ядра і перыферыі. Большасць з іх складаюць адзінкі, утвораныя ад дзясловаў і назоўнікаў адпаведных груп. Так, да ядзерных элементаў адносяцца лексемы *агідлівы, агідны, брыдкі* 'непрыстойны,

які выклікае агіду', *нямільны, ненавісны, непрыемны, нервозны, прыкры, раздражнёны*. Канататыўная мадальнасць прыметнікаў, што прынята выкарыстоўваць для намінацыі праяўленняў агіды, матывавана пэўнымі ўяўленнямі і папярэднімі перажываннямі суб'екта. Гэтыя перажытыя станы, часцей за ўсё на фізіялагічным узроўні, выступаюць як аналогіі пры намінацыі новых паняццяў і іх пераасэнсаванні для набывання новага зместу і перанясенні на ўзровень псіхікі. Так, улік асноўных матывацыйных мадэляў другасных наміцый прыметнікаў (зрэдку дзеяпрыметнікаў) уваходзяць: непрыемны смак: *азорклы*; фізічны стан перад ірвотай: *моташны*; змена фізічных уласцівасцей (станаў) прадметаў ці рэчываў: *агрубелы, адзервянелы, адзервянелы, акамянелы*; знешні выгляд: *брудны, заплямлены*; хімічныя ўласцівасці, уздзеянні: *едкі, ядавіты* (могуць абазначаць асаблівасці характару чалавека і мець працяглы характар); насякомыя-паразіты, якія смочуць кроў: *гнусны, гнюсны*. Размоўная лексіка, якая называе агіду, прадстаўлена прыметнікамі *гадкі, абрыдлівы, апастылы, брыдотны, гадкі, гадлівы, гідлівы, мязотны, паганы, паскудны*.

Ступень праяўлення агіды можа выражацца прыслоўямі *агідна, брыдка, непамысна, непрыемна, нервова, нервозна, нялюба, прыкра*, якія выступаюць сродкамі першаснай намінацыі. Другасная намінацыя адбываецца за кошт наступных вобразных супастаўленняў: фізічнае недамаганне: *моташна*; насякомыя-паразіты, якія смочуць кроў: *гнусна, гнюсна*. Размоўная лексіка са значэннем агіды абмежавана лексемамі *гадка, пагана, паскудна*.

Такім чынам, дыферэнцыяцыя лексічнага значэння эмоцыі агіды абумоўлена ў першую чаргу градыентам яе стымуляцыі, а таксама ступенню або якасцю спецыфікатара 'агіда, агідны', яго мадыфікацыяй. Больш моцнае рэагаванне перадаецца лексікай з канататыўным кампанентам семантыкі, які вызначаецца логіка-прадметным складнікам. Намінатыўныя адзінкі з канататыўным зместам, утвораныя шляхам параўнання, уяўляюць сабой «вобразнае супастаўленне, у якім узаемаздзейнічаюць 2 планы – азначаемае і вобразнае яго ўяўленне» [6, с. 23]. Нельга гаварыць аб эмоцыях як аб універсальных біялагічна абумоўленых рэаліях. Перажыванні, эмоцыі чалавека заўсёды трэба разглядаць праз прызму канкрэтнай мовы. У беларускай мове лексіка, якая рэпрэзентуе праяўленне эмоцыі агіды, не ў такой ступені багатая і разнастайная (і ў колькасных адносінах, і з боку семантычнай варыятыўнасці), як, напрыклад, найменні эмоцыі гора. Гэта акалічнасць дазваляе зрабіць выснову наконт нацыянальнага характару беларусаў, у якім дамінуе хрысціянскае светасузіранне і ўспрыманне пакут як умовы выратавання. Пачуццё ж агіды ўвасабляе пагардлівае стаўленне да яе аб'екта, што не з'яўляецца пераважным у псіхалагічным партрэце тыповага беларуса.

Літаратура

1. Вундт, В. Психология народов / В. Вундт. – М. : Изд-во Эксмо, СПб. ; Terra Fantastica, 2002. – 864 с.
2. Зализняк, А. А. Многозначность в языке и способы ее представления / А. А. Зализняк. – М. : Языки славянских культур, 2005. – 672 с.
3. Изард, К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. – СПб. : «Питер», 1999. – 464 с.
4. Кияк, Т. Р. Мотивированность лексических единиц : (Количество и качество характеристики) / Т. Р. Кияк. – Львов : Вища шк : Изд-во при Львов. гос. ун-те, 1988. – 160 с.
5. Старычонок, В. Д. Метафора ў беларускай мове на матэрыяле субстантываў / В. Д. Старычонок. – Мінск : БДПУ, 2007. – 188 с.
6. Телия, В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия ; отв. ред. А. А. Уфимцева ; АН СССР, Ин-т языкознания. – Москва : Наука, 1986. – 141 с.